

УДК 347.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2026-99-211

ISSN 1563-3349

Б. В. КУЧЕРИНА

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ У ХОДІ КОДИФІКАЦІЙ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Обґрунтовано, що досвід формування та функціонування сфери регулювання приватного права на українських землях засвідчив фундаментальні відмінності європейських правових систем того часу й тому є унікальним. Зокрема, Руська Правда розглядає добросовісність крізь призму обізнаності чи необізнаності особи щодо певних обставин (наприклад, купівля краденого майна), що впливало на юридичні наслідки та відповідальність. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. приділяється увага обов'язкам опікунів діяти «добрим і чесним» чином. Австрійське Загальне цивільне уложення 1811 р. детально регулює права добросовісного власника на доходи від речі, відшкодування витрат та умови набувальної давності. Цивільні кодекси УРСР 1922 та 1963 років використовували добросовісність як критерій у спорах про витребування майна та оцінку правомірності набуття власності. Цивільний кодекс України 2003 р. закріплює добросовісність як загальну засаду цивільного законодавства та встановлює презумпції добросовісної правової поведінки особи. Аргументується, що добросовісність пройшла шлях від фрагментарних згадок у звичаєвому праві до статусу системоутворюючого принципу сучасної сфери приватного права.

Ключові слова: добросовісність, добросовісний набувач, витребування майна, набувальна давність, тлумачення договорів, опіка та управління майном, презумпція добросовісної поведінки, юридична відповідальність.

Kucherina Bogdan. The emergence and development of the principle of good faith in the course of codification of civil legislation in Ukrainian lands

This scientific work is devoted to the establishment and development of the principle of good faith in civil law in Ukrainian lands. It is noted that the experience of forming and functioning of the sphere of private law regulation in Ukrainian lands, which embodies the fundamental differences between European legal systems of that time, is unique. In particular, Ruska Pravda considers good

faith through the prism of a person's awareness or unawareness of certain circumstances (for example, the purchase of stolen property), which influenced the legal consequences and liability. The 1743 "Rights by which the Little Russian people are judged" focuses on the obligations of guardians to act in a "good and honest" manner. The Austrian General Civil Code of 1811 regulates in detail the rights of a bona fide owner to income from property, reimbursement of expenses, and the conditions of acquisitive prescription. The Civil Codes of the Ukrainian SSR of 1922 and 1963 used good faith as a criterion in disputes over the recovery of property and the assessment of the legality of property acquisition. The Civil Code of Ukraine of 2003 enshrines good faith as a general principle of civil law and establishes the presumption of good faith legal conduct of a person. The paper argues that good faith has gone from being mentioned here and there in customary law to becoming a key principle in modern private law.

Key words: *good faith, bona fide purchaser, reclamation of property, acquisitive prescription, interpretation of contracts, guardianship and management of property, presumption of good faith, legal liability.*

Сучасні дослідники історії українського права свій науковий пошук зазвичай починають із вивчення найдавнішої пам'ятки вітчизняного права – Руської Правди, збірника звичаєвого права Київської Русі. Руська Правда питання, пов'язані з добросовісною поведінкою, розглядала крізь призму детального розмежування ситуацій, в яких головну роль відігравали знання або необізнаність стосовно певних фактичних обставин, умисел або його відсутність, що тягнуло за собою настання різних юридичних наслідків. Зокрема, описуючи ймовірні результати придбання краденого майна на торгу, Руська Правда передбачала, що якщо людина, не знаючи (не усвідомлюючи), купила крадене на ринку та стверджувала, що придбала річ законним шляхом (купила, обміняла), вона повинна представити двох вільних свідків або митника (збирача торгових мит), які підтверджували б законність придбання речі.

Захищаючи добросовісних набувачів, Статут Великого князівства Литовського 1529 року містив таке положення: якщо людина купує або бере в заставу маєток у того, хто згодом втече на ворожу землю (що є злочином проти великокнязівської гідності), але набувач не знав про злочинний задум продавця/заставаодавця і присягнеться в цьому, він зберігає право володіння придбаним майном. З метою запобігання недобросовісним діям передбачалося, що якщо хтось купив будь-який маєток і спокійно ним володів,

сплативши за нього сповна або недоплативши, а цей маєток був би обтяжений боргом, який був на маєток записаний ще до його продажу, але кредитор мовчав би про цей борг десять років строку земської давності і через суд не стягував, то він повинен стягувати борг не з маєтку, а з самого боржника.

Артикул 4 Розділу 6 Статуту Великого князівства Литовського 1566 року регламентував, що кожен опікун при вступі в опіку над дітьми повинен скласти детальний реєстр усього майна дітей (рухомого і нерухомого) в присутності возного і двох шляхтичів, а потім зареєструвати його в земських книгах. Артикул 3 Розділу 7 містив таке правило: особа, яка придбала маєток, повинна вступити у володіння відразу після запису; якщо вона цього не робила і мовчала протягом десяти років (земельна давність), продаж втрачав чинність. Статут Великого князівства Литовського 1588 року передбачав відповідальність за дії або бездіяльність: якщо вкрадене майно простежено до села або будинку, мешканці цього села або будинку зобов'язані вивести слід далі; в іншому випадку вони відповідають за збиток, оцінений возним і підтверджений присягою потерпілого.

У Соборному Уложенні 1649 року встановлювалася вимога добросовісної поведінки при виконанні боргових зобов'язань – у разі нещасного випадку (пожежа, розбій) боржнику надавали відстрочку платежу на строк до трьох років, але з вимогою поруки. Однак, якщо боржник поведився недобросовісно – пропивав або проматував гроші, він віддавав позивачеві «головою до викупу». Соборне Уложення описувало ситуацію, за якої, якщо речі, залишені на зберігання під печаткою і замком, розкривалися зберігачем без відома власника і виявлялася втрата, зберігач ніс відповідальність за втрату [1, с. 15, 18, 107, 108, 110, 341, 342, 346].

У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року ідеї добросовісної поведінки знайшли відображення в правилах, що визначають обов'язки опікуна з управління майном. Передбачалося, що «когда же таким образом опекуны в опеку свою сироты пріймётъ, долженъ в содержаніи онѣя чинить слѣдующее: старатись о добромъ и честномъ тѣхъ же сиротъ, какъ би своихъ собственнихъ дѣтей, воспитаніи, дабы праздно и всеу лѣтъ своихъ не терая, обучаєми били в книжномъ зв. чтеніи, в потребнихъ наукахъ и в другихъ политическихъ обхожденіяхъ, и ли смотря по

породі їх в художніх яких майстерствах и не претерпівали б в кормі и одіяній нужди, но надлежащее в том би по пропорцій имінія їх им іли доволство» [2, с. 210].

Зібрання малоросійських прав 1807 року передбачало, що якщо хтось на загальній дорозі знайде якусь річ або гроші, закопані в землі, то вони належать власнику тієї землі, а тому, хто їх знайшов, має бути віддана четверта частина. Рухомі речі вважаються власними ті, якими хтось більше року і шести тижнів володів без перешкод і без позову проти нього в суді. Якщо ж совість його засудить в тому, що він тримає цю річ несправедливо, то він не може її привласнити, хоча б довгий час мав у своєму володінні, а тому якщо є якась худоба, з якої він мав користь, то він повинен її повернути, крім витрат на корм [1, С. 964, 971, 1010].

Стаття 326 Загального цивільного уложення Австрійської Імперії визначала добросовісного та недобросовісного власника. Добросовісним вважається власник, який з ймовірних підстав вважає річ, що перебуває в його володінні, своєю. Недобросовісним вважається власник, який знає або за обставинами повинен припускати, що річ, яка перебуває в його володінні, належить іншому. При помилці у фактах або при незнанні приписів закону, можна бути незаконним, проте добросовісним власником. Відповідно до ст. 328 питання про добросовісність або недобросовісність володіння вирішується, у разі спору, судом. При сумніві існує припущення на користь добросовісності володіння.

Регламентуючи права добросовісного власника, Австрійське цивільне уложення передбачало, що добросовісний власник може вже на підставі одного добросовісного володіння, не піддаючись відповідальності на свій розсуд вживати, споживати і навіть знищувати річ, що знаходиться в його володінні; добросовісному власнику належать усі вигоди, що отримуються з речі, як тільки вони були відокремлені від неї: йому належать також усі інші вже зібрані доходи, оскільки час їх отримання вже настав протягом спокійного володіння; якщо добросовісний власник поніс витрати на річ, необхідні для постійного утримання її або корисні для збільшення вигод, що ще тривають, то йому належить винагорода відповідно до справжньої ціни речі, оскільки ця винагорода не перевищує дійсно понесених витрат; навіть добросовісний власник не може вимагати ціни, яку він дав за надану йому річ своєму попереднику. Але той, хто

добросовісно викупив чужу річ, яку власник навряд чи отримав би іншим будь-яким чином, і тим самим надав йому явну користь, той може вимагати відповідної винагороди (ст. 329-334).

Закріплюючи обов'язки недобросовісного власника, австрійський законодавець вказував, що недобросовісний власник зобов'язаний повернути не тільки всі вигоди, отримані від володіння чужою річчю, але й відшкодувати ті вигоди, які потерпілий отримав би, а також всю шкоду, що сталася від володіння. У тому випадку, коли недобросовісному власнику дісталася володіння за допомогою заборонених кримінальними законами дій, відшкодування досягає ціни, заснованої на особливій прихильності до речі (ст. 335, 336).

Регулюючи відносини, пов'язані з даруванням, австрійське цивільне законодавство визначало: якщо обдарований виявився винним у грубій невдячності до свого благодійника, то дарування може бути скасоване. Під грубою невдячністю розуміється такого роду заподіяння шкоди тілесному благополуччю, честі, свободі або майну, за яке особа, що заподіяла шкоду, може бути притягнута до кримінальної відповідальності, за власною ініціативою суду або на вимогу потерпілого. Невдячність перетворює невдячного особисто в недобросовісного власника і дає навіть спадкоємцю потерпілого право позову про повернення дару, також проти спадкоємця особи, яка заподіяла шкоду, оскільки потерпілий не пробачив невдячного, і від дару ще збереглося щось в натурі або вартістю (ст. 948, 949, 952, 953).

Встановлюючи умови набувальної давності, Загальне цивільне уложення Австрійської імперії спеціально обумовлювало, що з набувальної давності, крім здібності особи і предмета, потрібно, щоб особа справді володіла річчю чи правом, набутим за давністю, щоб його володіння було законним, добросовісним і правильним і тривало протягом передбаченого законом строку (ст. 1460). Недобросовісність колишнього власника не перешкоджає набувальній давності почати діяти на користь добросовісного наступника або спадкоємця з того дня, як він став володіти річчю (ст. 1463). Щодо доведеної недобросовісності у цивільному законодавстві вказувалося: хто засновує своє давніше володіння на закінчення тридцятирічного чи сорокарічного строку, той не зобов'язаний посилатися на законну підставу. Проте доведена проти нього недобросо-

вісність володіння виключає набувальну давність, незважаючи на цей більш тривалий строк (ст. 1477). Строк давнішого володіння попередника визначався виходячи з наступного: хто добросовісно придбав річ від законного та добросовісного власника, той, як наступник, вправі зарахувати давність володіння свого попередника. Те саме застосовується також до строку позовної давності. При тридцятирічному або сорокарічному строку набувальної давності це має місце і без законної підстави, а при позовній давності у власному розумінні навіть без доброї совісті або вибачного незнання (ст. 1493) [1, С. 1044, 1046, 1049, 1055, 1056, 1057, 1058, 1059, 1062, 1063, 1106, 1107, 1109, 1110, 1111, 1116, 1141, 1144, 1146, 1147, 1148].

Звід законів цивільних Російської імперії 1832 року чітко розділяв добросовісне та недобросовісне володіння чужим майном і визначав різні правові наслідки для кожного випадку. Відповідно до ст. 529 володіння визнається добросовісним, якщо той, хто володіє майном, не знає, що це майно за законом про спадщину або на підставі законного акта, або ж внаслідок колишнього безперервного, протягом земської давності, володіння, належить іншому. Володіння визнається добросовісним доти, доки не буде доведено, що власнику достовірно відома неправість його володіння. Один сумнів у законності володіння не є ще підставою для визнання власника недобросовісним. Однак з дня формального оголошення йому через судове місце про спір, що виник внаслідок його володіння, і про вимогу повернення маєтку, він, хоча і продовжує користуватися правами добросовісного власника маєтку, але зобов'язаний відповідати за збереження як маєтку, так і доходів від нього перед тим, кому воно буде присуджено остаточним рішенням суду. Позивач може принаймні доводити, що неправість володіння була з достовірністю відома відповідачу задовго до початку спору (ст. 530).

Стаття 609 передбачала, що кожен, хто незаконно володів чужим майном, незалежно від того, добросовісним чи недобросовісним було це володіння, зобов'язаний, за остаточним рішенням суду, негайно повернути майно справжньому власнику та відшкодувати йому збитки за неправомірне володіння. Хто володів чужим майном недобросовісно, той повинен: 1) відшкодувати за весь заподіяний цьому майну протягом володіння ним і доведе-

ний належним дослідженням збиток; 2) повернути всі доходи, з того майна отримані з часу заволодіння ним до припинення цього володіння, або ж з того часу, коли неправомірність володіння ним стала йому достовірно відома; 3) відшкодувати заподіяні власнику майна через заволодіння, також належним дослідженням доведені і, в разі спору, судом визнані, збитки (ст. 610).

Добросовісність використовується також при тлумаченні договорів. Зокрема, при виконанні договори повинні бути зрозумілі за їх словесним змістом. Якщо словесний зміст викликає серйозні сумніви, то договори повинні бути зрозумілі за їх наміром і доброю совістю, дотримуючись при цьому наступного: коли договір через неясність словесного змісту тлумачиться за наміром його та за доброю совістю, тоді неясні статті пояснюються за тими, які не є сумнівними, і взагалі за смыслом всього договору (ст. 1538, 1539) [1, с. 77, 78, 92, 93, 103, 168, 169, 195].

Під час проведення цього дослідження добросовісності в цивільному праві не можна оминати увагою й радянський період розвитку цивільного законодавства, характерними особливостями якого, поміж іншим, стало прийняття Цивільних кодексів УРСР в 1922 і 1963 роках. Цивільний кодекс УРСР 1922 року, хоча і відображав нові ідеологічні та правові настанови, проте не міг не містити згадок щодо добросовісності. Стаття 59 визначала, що власник має право відшукувати своє майно з чужого беззаконного володіння і вимагати від недобросовісного володільця повернення всіх прибутків, які він дістав і повинен був дістати за весь час володіння; від добросовісного ж володільця – всіх прибутків, які він дістав і повинен був дістати з часу, коли він дізнався або повинен був дізнатися про неправомірність володіння або дістав повістку в справі позову власника про повернення майна. Володільець, у свою чергу, має право вимагати від власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на майно з того часу, з якого саме власникові належать прибутки з майна. Відповідно до ст. 60 від особи, що добросовісно придбала майно не безпосередньо від власника, останній вправі витребувати майно лише в тому випадку, коли воно ним (власником) загублене або в нього пограбоване [1, с. 685, 687, 691, 699]. Отже, категорія «добросовісність» у Цивільному кодексі УРСР 1922 року використовується переважно для визначення прав

і обов'язків сторін у спорах щодо майна, зокрема при його витребуванні у нового власника.

Цивільний кодекс УРСР 1963 року також містив застереження щодо добросовісності, в основному в контексті придбання майна та виконання зобов'язань. Відповідно до ст. 145, якщо майно за плату придбане у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не повинен був знати (добросовісний набувач), то власник вправі витребувати це майно від набувача лише в разі, коли майно загублене власником або особою, якій майно було передане власником у володіння, або викрадено у того чи іншого, або вибуло з їх володіння іншим шляхом поза їх волею. Витребування майна з підстав, зазначених у частині першій цієї статті, не допускається, якщо майно було продано в порядку, встановленому для виконання судових рішень.

Витребовуючи майно з чужого незаконного володіння, власник вправі також вимагати від особи, яка знала або повинна була знати, що її володіння незаконне (недобросовісний володілець), повернення або відшкодування всіх доходів, які ця особа здобула або повинна була здобути за весь час володіння; від добросовісного ж володільца – всіх доходів, що він здобув і повинен був здобути з того часу, коли він дізнався або повинен був дізнатись про неправомірність володіння або одержав повістку за позовом власника про повернення майна. Володілець, як добросовісний, так і недобросовісний, в свою чергу, має право вимагати від власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на майно з того часу, з якого власникові належать доходи від майна. Добросовісний володілець має право залишити за собою зроблені ним поліпшення, якщо вони можуть бути відділені без пошкодження речі. Якщо відділити поліпшення неможливо, добросовісний володілець має право вимагати відшкодування зроблених на поліпшення витрат, але не більше розміру збільшення вартості речі [1, с. 792, 816, 817, 828, 881]. Таким чином, Цивільний кодекс УРСР 1963 року, не визначаючи саме поняття добросовісності, використовує його як критерій оцінки конкретних правових ситуацій, особливо в питаннях набуття власності та виконання умовних угод.

Цивільний кодекс України 2003 року закріплює добросовісність як одне із загальних положень цивільного законодавства, встановлюючи презумпцію сумлінної правової поведінки особи при здійс-

ненні нею своїх прав. До проблемних питань реалізації добросовісності в сучасній теорії цивільного права та правозастосуванні звернемося вже в наступних дослідженнях.

Висновки. Добросовісність у своєму безперервному розвитку пройшла шлях від слабо виражених форм у перших збірниках вітчизняного писаного права та фрагментарного правового регулювання в цивільному законодавстві наступних століть до регламентації як системоутворюючого принципу сучасної сфери приватного права.

1. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука, М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1168 с.
2. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упоряд. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права імені В. М. Корещького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.

References

1. Kodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva na ukrainskykh zemliakh: T. 1 / Uklad.: Yu. V. Bilousov, I. R. Kalaur, S. D. Hrynko ta in. / Za red. R. O. Stefanchuka ta M. O. Stefanchuka. Kyiv: Pravova yednist, 2009. 1168 s.
2. Prava, za yakymy sudytisia malorosiiskyi narod / Vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko; Uporiadn. ta avt. narysu K. A. Vyslobokov; Red. kol.: O. M. Myronenko (holova), K. A. Vyslobokov (vidp. sekretar), I. B. Usenko, V. V. Tsvietkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho; Instytut ukrainskoi arkheohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 1997. 548 s.

Kucherina Bogdan. The emergence and development of the principle of good faith in the course of codification of civil legislation in Ukrainian lands

This scientific work is devoted to the establishment and development of the principle of good faith in civil law in Ukrainian lands. The author analyzes how this principle has developed from ancient times to the modern civil legislation of Ukraine. It is noted that the experience of the formation and functioning of the sphere of private law regulation in Ukrainian lands, which embodies the fundamental differences between European legal systems of that time, is unique. In particular, *Ruska Pravda* considers good faith through the prism of a person's awareness or unawareness of certain circumstances (for example, the purchase of stolen property), which influenced the legal consequences and liability. During the Lithuanian-Ruthenian period, the Statutes of the Grand Duchy of

Lithuania provided effective mechanisms for the protection of bona fide acquirers, established rules for the custody of property and the registration of transactions to prevent bad faith. The “Rights by which the Little Russian people are judged” of 1743 focuses on the obligations of guardians to act in a “good and honest” manner. The Collection of Little Russian Rights of 1807 introduces the concept of “conscience” as a criterion for the legality of possession of a found item. The 1832 Code of Civil Laws of the Russian Empire clearly distinguishes between good faith and bad faith possession, and also defines the use of good conscience in the interpretation of contracts. The Austrian General Civil Code of 1811 regulates in detail the rights of a bona fide owner to income from property, reimbursement of expenses, and the conditions of acquisitive prescription. The Civil Codes of the Ukrainian SSR of 1922 and 1963 used good faith as a criterion in disputes over the recovery of property and the assessment of the legality of property acquisition. The Civil Code of Ukraine of 2003 enshrines good faith as a general principle of civil law and establishes the presumption of good faith legal conduct of a person.

The paper argues that good faith has gone from being mentioned here and there in customary law to becoming a key principle in modern private law.

Key words: good faith, bona fide purchaser, reclamation of property, acquisitive prescription, interpretation of contracts, guardianship and management of property, presumption of good faith, legal liability.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 06.02.2026 р.

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.02.2026 р.

Дата публікації: 03.03.2026 р.